

1. Inleiding

1.1 Vragen aan de Afscheiding (2009)

Bij mijn verkenning van de kerkelijke situatie in Nederland heb ik verschillende stadia doorgemaakt. Een eerste resultaat van mijn bezinning legde ik vast in mijn bijdrage ‘Vragen aan de Afscheiding’ uit 2009.¹ Om precies te zijn ging het om kritische vragen aan de *Acte van Afscheiding* uit 1834. Ik geef een overzicht van mijn bevindingen.

1.1.1 Beroep op artikel 28 van de NGB

De Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) is een valse kerk geworden. Vals, afgemeten naar de norm van artikel 29 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB) en dus geldt de schuldige plicht van het daaraan voorafgaande artikel 28: nu is afscheiding geboden. Aldus de rede-neergang in de *Acte van Afscheiding*. Hier zou sprake zijn van een afscheidings*beginsel*.

Historisch gezien richt artikel 28 zich tegen de ‘dubbelhartigen’, de pseudo-nicodemieten: mensen die innerlijk met de reformatorische leer toestemden, maar daarvoor niet openlijk durfden uitkomen, uit angst voor vervolging. Tegen diegenen wordt gezegd: Onderhoud de eenheid van de kerk door je af te scheiden van hen die niet van de kerk zijn. Zelfs al zouden de overheden en wetten van de vorsten zich daartegen verzetten en al zou er de dood of lijfstraf op staan. Het eerste wat opvalt, is dat de *Acte van Afscheiding* artikel 28 over de plicht tot afscheiding niet naar haar specifiek historische bedoeling hanteert. Er wordt een *meer algemene* strekking aan gegeven.

Dit meer algemene gebruik van artikel 28 treffen we niet voor het eerst in de *Acte van Afscheiding* aan. Het komt al eerder voor, namelijk in de kring van Jean de Labadie (1610-1674). Hier is te wijzen op de *Verklaring*, die P. Yvon samen met De Labadie schreef. Yvon verdedigde de afscheiding van de volkskerk met een beroep op artikel 28. Hetzelfde beroep op dit artikel is te vinden bij Anna Maria van Schu(u)rman in haar *Eucleria*.

1. Gepubliceerd in: Harinck en Te Velde (red.), *175 jaar Afscheiding van 1834*, 133-159. Deze bijdrage werd in verkorte vorm uitgesproken tijdens een studiedag van de Theologische Universiteit te Kampen (Broederweg) over de Afscheiding (13 oktober 2009).

Nu was de beweerde aansluiting bij de gereformeerde belijdenis door de Labadisten schijn. Zij huldigden een van de gereformeerde kerk afwijkend kerkbegrip: de kerk is de gemeente van wedergeborenen. Deze opvatting had een dopers streven naar een heilige kerk als gevolg. Iemand als W. à Brakel – zelf een tijd lang aangetrokken tot de idealen van De Labadie – heeft dat goed gezien. Ook een diep vervallen kerk is nog niet een valse kerk. Vandaar dat Brakels betoog in zijn *Redelijke Godsdienst* over kerk en afscheiding vooral een betoog is over het *blijven* in de kerk ('Men moet zich bij de kerk voegen, en bij haar blijven', I, XXV).

Daarmee is het beroep van de Labadisten op artikel 28 *zakelijk* weerlegd: de Gereformeerde Kerk is (nog) geen valse kerk. Het afscheidingsprincipe staat echter nog rechtvereind. Alleen, wat men mist bij theologen in de zeventiende en achttiende eeuw, is de verwijzing naar een afscheidingsprincipe conform artikel 28 als zodanig.

Conclusie: de uitvergroting van de roeping in artikel 28 om zich van een valse kerk af te scheiden tot een meer algemene regel is tot aan de Afscheiding een uitzondering geweest. Wel is er voor die tijd de erkenning dat een totaal vervalste kerk zoals de Rooms-Katholieke Kerk (RKK) verlaten moe(s)t worden. Dat maakt dat men voorzichtig moet omgaan met een rechtstreeks beroep op artikel 28, alsof de belijdenis een algemene plicht tot separatie kent. Het gaat – hoe dan ook – om een beroep op de confessie in afgeleide zin.

1.1.2 Beroep op artikel 29 van de NGB

De NHK is een valse kerk geworden in overeenstemming met artikel 29 van de NGB, zegt de *Acte van Afscheiding*. De volgende argumenten worden genoemd:

- De leer van de vaders, gegrond op Gods Woord, wordt verloochend.
- De bediening van de sacramenten wordt verbasterd.
- De kerkelijke tucht wordt verzuimd.

Het kerkbestuur heeft zich gelijkgesteld aan de door onze vaders verworpen paapse kerk:

- Gods Woord wordt verworpen of krachteloos gemaakt door kerkelijke wetten en besluiten.
- Degenen die godzalig willen leven worden vervolgd.
- De prediking door een erkend leraar (H.P. Scholte) is op gezag van het provinciaal kerkbestuur verboden.
- De onderlinge bijeenkomsten worden met geldboeten bestraft.

Met dit beroep op artikel 29 heeft de *Acte van Afscheiding* een zeker recht van spreken. De classicale, provinciale en synodale besturen gedroegen zich op een manier die in artikel 29 aan de valse kerk wordt toegeschreven. Dwaalleer en dwaalleraars werden in bescherming genomen, terwijl gereformeerde belijders pijnlijk in het nauw werden gebracht.

Toch kan men moeilijk stellen dat de NHK hierdoor in haar totaliteit het beeld van de valse kerk naar artikel 29 vertoonde. Naar mijn mening doet zich in de negentiende eeuw een situatie binnen de NHK voor, *die in artikel 29 niet voorzien is en ook niet te voorzien was*. Enerzijds het beeld van de valse kerk, anderzijds een gemeenschap met daarin ware kerken, die plaatselijk – met alle lek en gebrek – voldoen aan het beeld dat artikel 29 van de ware kerk schetst.

1.2 Afscheiding? (2010)

Binnen de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (GKv) vond er een- en andermaal een afscheiding plaats, met als gevolg twee mini-kerkverbanden. In een deel van de ingebrachte bezwaren kon ik mij herkennen, maar niet in de kerkelijke breuken en oproepen om zich van de GKv af te scheiden. Om die reden schreef ik in 2010 de brochure *Afscheiding?*² Ook daarvan geef ik een beknopt overzicht.

1.2.1 Waarheid en eenheid

Wat te doen wanneer een kerk dwaalleer tolereert of onvoldoende bestrijdt? Een direct beroep op bijbelteksten is moeilijk. Toch helpt de Schrift ons verder:

- Het Nieuwe Testament (NT) is helder over wat het kerk-zijn inhoudt: gehoorzaamheid aan de stem van de goede Herder (Joh. 10) en handhaving van Gods Woord in leer en leven. Kerk-zijn = kerk-van-het-Woord-zijn.
- Wanneer er verval in de kerk is, is de eerste roeping niet: weglopen, maar: oproepen tot bekering, pleiten voor het alleenrecht van Gods Woord in de kerk. Daarin gaat het NT zelf ons voor. Wanneer geroepen heiligen afdwalen, moeten ze teruggeroepen worden. Zie hiervoor de apostolische brieven.

2. Wilschut, *Afscheiding? Over oproepen om zich van de GKv af te scheiden. Bijdrage aan een bezinning op de situatie in de GKv.*

- Als in een situatie van afdwaling die ruimte niet wordt gegeven of ontnomen, dan blijft de roeping bestaan om kerk te zijn volgens bijbelse norm. Ook al betekent dat een kerkelijke breuk, degenen die trouw blijven aan het Woord kunnen niet als scheurmakers worden aangemerkt. Integendeel, door de breuk wordt de eenheid van de kerk juist onderhouden.
- Het NT roept op om niet mee te doen met zonde en ongerechtigheid. Wanneer je daartoe kerkelijk gedwongen wordt, is duidelijk een grens bereikt.
- Pas bij bederf over heel de linie en buitensluiting van degenen die opkomen voor Gods Woord, wordt een kerk een valse kerk. Een dwalende kerk is nog geen valse kerk.

1.2.2 *Calvijn over de kerk*

Op geen enkele wijze moeten we eraan twijfelen, zegt Calvijn, dat een kerk waar we zien dat Gods Woord zuiver gepredikt en aangehoord wordt en de sacramenten naar Christus' instelling bediend worden, een kerk van God is. Anders gezegd, daar vindt men de wettige gedaante van de kerk – een ware kerk in de zin van artikel 29 van de NGB. Het Woord (geschreven/gesproken en sacramenteel) is constitutief voor het kerk-zijn.

Calvijn weet dat hier op aarde de ware kerk nog lang geen volmaakte kerk is. Elke vorm van dopers radicalisme ontbreekt. Als een kerk staat voor de zuivere bediening van Woord en sacrament en daarbij blijft, mag die kerk nooit verworpen worden, ook al is ze overigens vol fouten. Ja, zelfs al zou er in de bediening van de leer of van de sacramenten een enige fout sluipen, dan behoort die ons niet van haar gemeenschap te vervreemden. Niet alle stukken van de leer zijn van hetzelfde gewicht. Er zijn noodzakelijke leerstukken. Er zijn ook andere, waarover verschil van mening kan bestaan. Al zegt Calvijn er haastig achteraan dat het niet zijn bedoeling is om zelfs maar de geringste dwaling in bescherming te nemen. Maar verlaat de kerk niet wanneer in haar de gezonde leer ongeschonden bewaard wordt, waarop de zuivere vroomheid rust.³

Voor Calvijn is een valse kerk een kerk waarin de hoofdsom van de religie is weggefallen: er is geen kerk waar de leugen en de valsheid het rijk heeft ingenomen. Calvijn maakt dat concreet in de richting van de RKK. Al treft ook hier de behoedzaamheid in het spreken:

3. Calvijn, *Institutie* IV, 1, 12.

‘Hoewel we de roomsen dus niet zonder meer de naam van kerk willen verlenen, ontkennen wij daarom nog niet dat er kerken onder hen zijn. Nee, het geschil dat wij hebben betreft slechts de ware en wettige inrichting van de kerk, die nodig is in de omgang met de sacramenten, die de tekenen van haar belijdenis zijn, maar vooral in de wijze van omgaan met de leer.’

Tegelijk zegt Calvijn dat iedere vergadering en ook het hele lichaam van het pausdom de echte gestalte van de kerk mist.⁴

1.2.3 *Situatietekening GKv*

In een poging om een situatietekening te geven, noemde ik in mijn brochure als uitgesproken zorgpunten:

- Ontvankelijkheid voor modern theologisch denken, in het bijzonder bij de omgang met de Schrift.
- Onkritische openheid voor evangelicaal en charismatisch denken.
- Gebrek aan heiligheidsbesef met als gevolg trivialisering van de erediensten.
- Afnemende verworteling in het gereformeerd belijden.
- Geestelijke verwijdering, die leidt tot ontbreken van onderling vertrouwen.
- Een kerkverbandelijk samenleven, waarin een topdownstructuur groeit, waarbij het grondvlak zich niet meer werkelijk betrokken weet.

Als kernprobleem signaleerde ik (geestelijke) *secularisatie*, kwetsbaarheid voor het (post)moderne klimaat om ons heen. Niet langer staat God in het middelpunt, maar de mens. Dit resulteert in:

- Een mensmiddelpuntige prediking.
- Een liturgie afgestemd op de menselijke smaak en behoefte.
- Een ethische oriëntatie, waarin niet Gods geboden doorslaggevend zijn, maar de vraag: Wat is nog verkoopbaar aan de mens van vandaag?

Hoe positief het ook te waarderen is dat de GKv officieel nog steeds aanspreekbaar zijn op de Schrift en de gereformeerde belijdenis,⁵ op

4. Ibid., 2, 12.

5. In hoofdstuk 3 van de brochure *Afscheiding?* ging een inventarisatie van positieve punten in de GKv voorop.

deze manier dreigen zij het karakter als *gereformeerde* kerken te verliezen.

1.2.4 *Wat nu?*

Ik sloot mijn brochure af met een persoonlijk getint vooruitdenken. Naar mijn oordeel kon (en kan) men de GKv niet aanmerken als een valse kerk in de zin van artikel 29. Dat er dingen veranderen, is evenmin het punt in geding. Het probleem zit vast op de aard van het veranderingsproces, waarbij een stille secularisatie bij stukjes en beetjes het gereformeerd karakter van de GKv uitholt.

Daarmee zetten de GKv mijns inziens het zelfstandig bestaansrecht als gereformeerde kerken op het spel. Ik riep de GKv op om kleur te bekennen, omdat de kerkelijke situatie iets onhoudbaars krijgt. Plaatselijke kerken en gereformeerde kerkmensen kunnen op een gegeven moment tot de conclusie komen dat ze binnen de GKv niet verder kunnen, wanneer deze voortgaan op de ingeslagen weg.

‘Zonder dat dit leidt tot het stichten van een nieuwe “ware kerk”. Dan zal nagedacht moeten worden, waar je elders binnen de gereformeerde gezindte kerkelijk onderdak kunt krijgen. Waar het Woord is, is de kerk – ook buiten de GKv. Maar in die richting wil ik op dit moment helemaal nog niet denken. GKv, wat nu? Ten diepste kan ik op die vraag niet antwoorden. Dat zullen de kerken zelf moeten doen. We vragen de Here om de GKv genadig te zijn.’⁶

1.3 Doordenken over de NHK en de PKN

In het verlengde van mijn ‘Vragen aan de Afscheiding’ heb ik vanaf 2010 voor mijzelf een vervolgonderzoek opgezet. Wat waren de motieven van gereformeerde belijders om in de NHK te blijven, zowel in 1834 als in 1886? Was die motivatie net zo principieel van aard als de motieven van de afgescheidenen dat waren om de NHK te verlaten?

6. Wilschut, *Afscheiding?*, 54-55. Terecht concludeerde D.J. Bolt dat ik hier een slag om de arm hield, ook al wees ik afscheiding van de GKv op dat moment af: ‘Wordt hier tóch niet, hoe voorzichtig ook, een schot voor de boeg gegeven? Wilschut bedoelt het zeker niet als “dreigen” zegt hij. Maar toch. Hier wordt even hardop nagedacht en het resultaat ervan ook nog eens aan het papier toevertrouwd’; www.eeninwaarheid.info van 26-06-2010. Overigens had ik niet een brede afscheidingsbeweging op het oog, maar individuele gemeenten en kerkleden.

Diezelfde vragen komen aan de orde als het gaat om de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Een deel van de gereformeerde belijders ging in 2004 niet mee met de vorming van de PKN en stichtte de Hersteld Hervormde Kerk (HHK). Weer moesten degenen die bleven zich verantwoorden en hun keus om te blijven principieel onderbouwen.

Met deze studie zoek ik tevens helderheid in enkele praktisch-kerkelijke vragen:

- Voor zover ik kan overzien is er – zonder dat ik wil idealiseren – binnen de gemeenten die zich tot de Gereformeerde Bond (GB) rekenen,⁷ globaal genomen sprake van een confessioneel-gereformeerd kerkelijk leven en prediking.⁸ Hoe is het mogelijk dat men tegelijk zijn plaats kan innemen in een gemeenschap, waarin vrijzinnigheid getolereerd wordt? Hoe kunnen belijders van ongelof in het Godsbestaan – in de situatie van vandaag H.M. Kuitert, K. Hendrikse en C. ter Linden⁹ – binnen de PKN ambtsdragers in volle rechten zijn?
- De Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 heb ik altijd beschouwd als legitieme pogingen om de kerk bij het gereformeerd belijden te bewaren. Ze blijken ook het startpunt te zijn geweest van een eindeloze versplintering van de gereformeerde gezindte in Nederland. Deze ontwikkeling brengt mij ertoe om nogmaals het afscheidingsdenken kritisch tegen het licht te houden, nu in een (contrasterend) onderzoek naar de motieven van de gereformeerde belijders, die bleven in de NHK en de PKN. Wat betekenen deze motieven als het gaat om de voortgaande kerkelijke verbrokkeling sinds 1834 en 1886?

Met behulp van een literatuuroverzicht wil ik met u kijken welke motieven in de loop van de tijd zijn aangevoerd om binnen de NHK en de PKN te blijven. Dat levert een beperking op. Via de literatuur krijg je een beeld hoe over deze materie gedacht werd en wordt onder

7. Gemeenten kunnen geen lid zijn van de GB; ik bedoel niet anders dan bepaalde gemeenten te typeren.

8. Ik ben mij ervan bewust dat ook de GB flanken kent en er onderling verschil is t.a.v. de prediking en de omgang met de Heilige Schrift en keuzes in ethische kwesties. Ik idealiseer de situatie binnen de GB bepaald niet.

9. Kuitert, *Voor een tijd een plaats van God. Een karakteristiek van de mens*; Hendrikse, *Geloven in een God die niet bestaat; God bestaat niet en Jezus is zijn zoon*; Ter Linden, *Wat doe ik hier in godsnaam? Een zoektocht*.

predikanten en andere leidende vocalen. Hoe het doorsnee-kerklijk (niet denigrerend bedoeld!) erover gedacht heeft, wordt men uit de literatuur minder tot niet gewaar. Autobiografisch materiaal heb ik buiten beschouwing gelaten, omdat dit slechts een beperkt beeld op kan leveren en weinig toevoegt.

Gezien de aard van dit onderzoek moet ik mij beperken tot nogal wat secundaire literatuur. Het gaat mij niet om exacte biografische beschrijvingen, maar om een beeld van de motieven bij hen die in de NHK en de PKN bleven. Een andere beperking is dat ik discussies in tijdschriften (bijv. uit de periode van het Samen op Wegproces) buiten beschouwing laat. Ik kijk naar boeken en brochures.¹⁰

Ik besef dat de Afscheiding in plaatsen waar de gereformeerde prediking nog gevonden werd, in eerste instantie weinig voet aan de grond kreeg.¹¹ Mogelijk heeft een groot deel van deze gemeenten in het geheel niet gereflecteerd op de Afscheiding.

Ik breng dit onderzoek onder de noemer *Gebleven en meegegaan*. In 1981 verscheen binnen hervormd-gereformeerde kring het boekje *Zij die bleven*.¹² Naar dit boekje wordt nogal eens verwezen. Inmiddels is er bij hervormd-gereformeerd niet alleen meer sprake van 'blijven' (in de NHK), maar ook van 'meegegaan' (in de PKN).

Tot aan de oprichting van de Gereformeerde Bond in 1906 kijk ik naar de brede kring van gereformeerde belijders in de NHK, ook naar degenen die bij de oprichting van de Confessionele Vereniging betrokken waren (1864). Na 1906 beperk ik me tot wat genoemd wordt de hervormd-gereformeerde richting, waarmee ik mij het meest verwant

10. Voor een eerste oriëntatie voor het verloop van het SoW-proces kan het boekje van Dros e.a., *Samen op Weg. Een lange strijd om vereniging*, goede diensten bewijzen. Al gaat het in deze uitgave bepaald niet om ongekleurde journalistiek!

11. C. Graafland, 'Hoe en waarom kwam de Gereformeerde Bond rond de eeuwwisseling op?', in: Van der Graaf (eindred.), *Beproefde trouw. Vijfenzeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 55. Met nadruk zeg ik 'in eerste instantie': niet alle gemeenteleden liepen aan de leiband van de plaatselijke predikant. De Afscheiding verbreidde zich ook in gemeenten waar gereformeerde prediking gevonden werd, tot verdriet van de predikanten. Mogelijk hangt dit samen met een bepaald type gereformeerde prediking, waarbij in de weg van afscheiding gezocht werd naar een meer bevindelijke prediking dan de eigen orthodoxe hervormde predikant plaatselijk bood. Wel werd de Afscheiding door predikanten die voor handhaving van de belijdenis opkwamen afgeremd; zie De Jong, in: Bakker e.a., *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*, 230, 234.

12. Exalto e.a., *Zij die bleven. Schetsen over leven en werk van acht predikanten die niet met de Afscheiding meegingen*.

weet. Daarmee wil ik overigens niet suggereren dat er buiten deze richting geen gereformeerde belijders in de NHK en de PKN waren en zijn. In de loop van dit onderzoek hield ik in 2012 een lezing over kerkelijke eenheid in een tijd van individualisme.¹³ Ik behoorde toen nog tot de GKv en had geen directe plannen om deze kerken te verlaten.¹⁴ Vandaar dat ik in deze bijdrage spreek over ‘wij’, ‘ons’, en ‘eigen boezem’, wanneer het over de GKv gaat. Overigens is ook in deze lezing de voortgaande ontwikkeling in mijn kerkelijk denken te traceren.

1.4 Uitgangspunt en onderzoeksvraag

Het uitgangspunt is het belijden van Zondag 21 van de Heidelbergse Catechismus (HC) en artikel 27, 28 en 29 van de NGB. Daarin is het bijbels onderwijs van de reformatoren herkenbaar, in het bijzonder dat van Calvijn.

Het bijbels-reformatorisch onderwijs zegt: waar het Woord is, is de kerk.¹⁵ Dit staat in tegenstelling tot wat de Rooms-Katholieke Kerk stelt: waar de kerk is, is het Woord. Naar die norm beoordeeld hoeft het geen probleem te zijn om plaatselijke Gereformeerde Bondgemeenten als ware kerk in bijbelse zin aan te merken.

Daarmee is het probleem echter niet opgelost. De plaatselijke gemeente is naar bijbelse maatstaf wel zelfstandig, maar ze staat niet op zichzelf. De plaatselijke gemeente staat niet los van het geheel van de kerk, waarbinnen zij fungeert.

Voor mij is de vraag niet: wordt een plaatselijke gemeente, die behoort tot een kerkverband dat als geheel is aan te merken als een valse kerk in de zin van artikel 29 van de NGB daarmee ook zelf tot een valse kerk? Die gedachte lijkt mij in het licht van de Schrift en het confessioneel-reformatorisch onderwijs onhoudbaar. Waar het Woord is, is de kerk. En niet: waar je hoort bij het goede kerkverband is de kerk. Maar ook dan is het de vraag: mag je als gemeente in zo'n kerkverband *blijven*? Met als voorvraag: wanneer wordt een kerkverband als geheel tot een valse kerk? Wordt dat beslist door de aanwezigheid van plaatselijke valse kerken? Of heeft dat ook iets te maken met het als kerkverband tolereren van ingrijpende dwaalleer?

13. Opgenomen als bijlage I.

14. Zie de Verantwoording van mijn overgang naar de PKN, opgenomen als bijlage II.

15. Deze uitdrukking gaat terug op Luther. Bij het Woord denkt Luther in het bijzonder aan het *gepredikte* Woord van God. Dus: waar de zuivere prediking is, daar is de kerk; K. Exalto, ‘De kerk bij Luther’, in: Van ’t Spijker e.a., *De Kerk. Wezen, weg en werk van de kerk naar reformatorische opvatting*, 104.

Hoe helder het uitgangspunt op zichzelf genomen ook is, hier valt nog veel te onderzoeken. Het uitgangspunt heeft een nadere precisering nodig, toegespitst op de verhouding plaatselijke en landelijke kerk. Benoem je een kerkverband naar zijn (getolereerde) slechtste deel? Of moet je het beoordelen naar het gezonde deel?

2. Gebleven na 1834

2.1 Predikanten

Wat waren de motieven van de gereformeerd denkende predikanten die bij de Afscheiding van 1834 in de NHK bleven? Ook zij zagen het diepe verval van de NHK en wisten er scherpe woorden over te spreken. Aan hun confessionele trouw hoeft niet getwijfeld te worden.

Toch – hoe dicht zij soms bij de afgescheidenen stonden (iemand als ds. J.J. Knap was bevriend met de afgescheiden voorman A. Brummelkamp en ontving zelfs beroepen van afgescheiden gemeenten)¹⁶ – verlieten zij de NHK niet. Ik zet de gegevens zoals ik die verzamelde uit *Zij die bleven* kort op een rijtje:

- De grondslag van de kerk is de belijdenis van de drie-enige God. De regel voor het kerkelijk leven is af te lezen uit de evangeliën en apostolische brieven. Naar die regel is de kerk altijd geregeerd en de organisatie van 1816¹⁷ kon dat niet ongedaan maken. Wel moet de synode aangeven wat zij onder de leer verstaat (J.J. le Roy).¹⁸
- De enige weg tot kerkherstel is die van gezamenlijk in de schuld voor God komen. Verlaat men de kerk, dan draagt men de schuld mee en maakt men de verdeeldheid alleen maar groter (D.A. Detmar).¹⁹
- In de kerk mag de oude beproefde waarheid verkondigd worden, zonder dat men vervolgd wordt. Hoop op herstel van de kerk is nog niet verloren. Worden rechtzinnige leraars uitgeworpen, pas dan is het tijd Gods roepstem te volgen. God zal Zelf de weg duidelijk maken (B. Moorrees).²⁰
- Gods waarheid mag onbelemmerd verkondigd worden. Onder het verval van de kerk moeten we ons verootmoedigen (D. Molenaar).²¹

16. Exalto e.a., *Zij die bleven*, 130.

17. In 1816 werd het Algemeen Reglement ingevoerd, waarmee de NHK werd omgevormd tot een hiërarchisch gestructureerde organisatie, waarbij de staat grote invloed kreeg op de kerkelijke organisatie.

18. Exalto e.a., *Zij die bleven*, 52.

19. Ibid., 65; zie hierbij C. Graafland in: Van der Graaf (eindred.), *Beproefde trouw*, 30v.

20. Ibid., 77.

21. Ibid., 94.

- Afscheiding is niet het middel tot kerkherstel. Er moet biddend gezocht worden naar terugkeer naar de verbindende kracht van de belijdenisgeschriften (C.C. Callenbach).²²
- ‘Zolang de weg van het gebed niet ten einde toe bewandeld is, zolang het nog klinken kan: “Keer weder”, zolang is de weg van de scheiding een verboden weg’ (J.J. Knap sr.).²³
- ‘Ik wens uw last (die van de kerk) mede te dragen, met u te bidden, met u te strijden en moet het zijn, met u te lijden’ (A.P.A. du Cloux).²⁴

Als ik het goed zie, dan laten zich drie hoofdmotieven onderscheiden:

1. Ondanks alle verval is de belijdenis van de Reformatie nog steeds van kracht.
2. Er is in de NHK nog ruimte voor gereformeerde prediking.²⁵
3. Kerkherstel moet biddend gezocht worden onder verootmoediging en erkenning van gemeenschappelijke schuld.

Kortom: er is heel wat mis in de NHK, maar zij is nog geen valse kerk in de zin van artikel 28 en 29 van de NGB.²⁶

2.2 Réveil

In dit verband moet vervolgens het Réveil aandacht krijgen. Het Réveil is een internationale geestelijke opwekkingsbeweging uit de eerste helft van de negentiende eeuw. De beweging droeg een orthodox-protestants karakter. ‘Vader’ van het Réveil in Nederland was Willem Bilderdijk. In 1826 begon het Nederlandse Réveil met de bijbellezingen van Da Costa op zondagavonden in Amsterdam. Ook

22. Ibid., 108v; te onderscheiden van zijn zoon J.J. Knap jr. (zie voor hem *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (BLNP) 3, 209).

23. Ibid., 130 (mening Knap samengevat door H. Harkema).

24. Ibid., 143.

25. Ibid., 10; ds. S. Hogerzeil verklaarde dat hij zich niet mocht afscheiden en dat hij zou wachten tot hij *uitgedreven* werd. ‘Zijn opdracht was niet om tegen de ingevoerde organisatie in verzet te komen, maar naar belofte en plicht het Woord te verkondigen en niets anders te doen. En met hem dachten andere predikanten, zoals J.W. Knap, W. Krayenbelt, J. Nibbeling te Huizen en de predikanten van Nijkerk C.C. Callenbach en S.J. de Hoest er precies eender over’; C. Graafland in: Van der Graaf (eindred.), *Beproefde trouw*, 32. Ik neem aan dat met J.W. Knap eigenlijk J.J. Knap (sr.) bedoeld werd.

26. Zie het citaat van I. da Costa in: Exalto e.a., *Zij die bleven*, 11.

elders in deze stad, het centrum van het Réveil, kwam men in huiselijke godsdienstige bijeenkomsten (*réunions*) samen. De eerste fase van het Réveil kenmerkt zich door een sterke focus op de beleving van eigen vroomheid. In de tweede fase raakt de aandacht meer maatschappelijk gericht. Hierbij is de naam van O.G. Heldring te noemen.²⁷ Ik beperk mij als het gaat om de verhouding tot de NHK tot twee markante figuren uit het Réveil: G. Groen van Prinsterer en I. da Costa.

2.2.1 G. Groen van Prinsterer

Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) promoveerde in 1823 te Leiden in de rechten en de letteren. Hij volgde te Leiden ook de private colleges van Bilderdijk. Groen onderging de invloed van de Zwitserse predikant J.H. Merle d'Aubigné. De tegenstelling tussen de Reformatie enerzijds en de Franse Revolutie anderzijds speelt in Groens denken een grote rol. Ook al publiceerde hij over politieke en staatsrechtelijke aangelegenheden, toch zag hij zichzelf als 'een staatsman niet! Een evangeliebelijder.' Tussen 1849 en 1865 was Groen – met enkele onderbrekingen – lid van de Tweede Kamer. Hij bepleitte christelijk onderwijs, eerst in het kader van de openbare school, later in het kader van de christelijke school.²⁸

Voor Groen van Prinsterer golden afgescheidenen en niet-afgescheidenen als leden van de Gereformeerde Kerk, leden van de hervormde gezindheid. De historische kerk in Nederland bestaat uit afgescheidenen en niet-afgescheidenen.²⁹

27. Zie het lemma *Réveil* in: Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie* III, 1536-1537. Zie over het Réveil op hoofdlijnen: Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 629v en Van Eijnatten/Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 263v; Golverdingen, *Kleine geschiedenis van de gereformeerde gezindte. Een ontwikkeling in hoofdlijnen*, 31v. Ook het hoofdstuk over het Réveil van H. Algra in *Het wonder van de negentiende eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden*, 83v biedt nog steeds een goede introductie. Zie voor meer uitgebreide informatie: Kluit, *Het protestantse Réveil en daarbuiten 1815-1865*; Pierson, *Oudere tijdgenooten*.

28. Zie voor Groen *BLNP* 3, 147-151. R. Kuiper schreef over Groen van Prinsterer in: Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie* II, 715-718. Ewout Klei merkt op dat Groen nog geen moderne wetenschappelijke biografie heeft gekregen, in: Harinck e.a., *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000*, 407.

29. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, 253. Het aardige van het boek van Diepenhorst is dat het overvloedig citeert uit het werk van Groen zelf. Golverdingen noemt deze zeer uitvoerige biografie verouderd. Maar door haar breedte heeft zij veel te bieden; Golverdingen, *Kleine geschiedenis*, 51. Ik gebruik het boek van Diepenhorst voor citaten uit Groens periodiek *Nederlandsche Gedachten* en *Bijdrage voor kerkgemeentelijk overleg*.

Met overtuiging kwam Groen op voor het recht van de afgescheidenen, niet alleen om zich af te scheiden, maar ook om samen te komen.³⁰ Tegelijk ging hij niet met de Afscheiding mee. Niet alleen omdat hij van mening was ‘dat men, aan de zijde der Afscheidenen, weleens, in woord en daad, voorbarig en onbesuisd te werk is gegaan.’³¹ Maar Groen ging ook niet mee omdat hij in de gegeven omstandigheden afscheiding niet als *plicht* zag: ‘Het verlaten van een kerk is zonde, wanneer het niet plicht is.’³²

Groens opstelling tegenover de afgescheidenen leidde bij hen tot een dubbele houding tegenover hem. Typerend hiervoor is de publicatie uit 1856: *Apologie. Is de Afscheiding in Nederland, van het Hervormd Kerkgenootschap, zooals het thans en sedert 1816 bestaat, uit God of uit de menschen?*³³ Groens kritiek op de NHK wordt met instemming aangehaald.³⁴ Tegelijk wordt Groens eigen kerkelijke standpunt afgewezen, al wordt de eenheid in geloof met hem erkend en wordt hij gedankt voor zijn inzet voor de afgescheidenen.³⁵

Voor Groen lag het pijnpunt van de Afscheiding bij de vraag:

‘Moeten zij die zich aan de grondslagen der gereformeerde kerk houden, zomaar het veld ruimen aan hen die een andere nieuwerwetsche Kerk willen stichten? Kan men niet samenwonen in het huis, dan dient toch eerst onderzocht te worden wien het huis toebehoort, wie eruit gaan moet en wie erbij blijven moet.’³⁶

30. In: Groen van Prinsterer, *De maatregelen tegen de Afscheidenen aan het staatsrecht getoetst*.

31. *Ibid.*, 37.

32. Groen van Prinsterer, *Het recht der Hervormde gezindheid*, 132.

33. Auteurs waren K.J. Pieters, D.J. van der Werp en J.R. Kreulen. De ondertitel luidt: *Deze vraag overeenkomstig het Woord Gods en de leer der Gereformeerde Kerk, uitgedrukt in hare Formulieren, op nieuw ernstig en onpartijdig onderzocht en beantwoord. Strekkende dit onder anderen, tot antwoord en wederlegging van het kerkel. Friesche Maandblad, omtrent bovengemelde zaak. Eene bijdrage, om het kerkelijk standpunt der Christelijke Afscheidene Gereformeerde Kerk in Nederland, nader in haren kerkelijken grond en hare ware gedaante te leeren kennen*. Dit geschrift was in het bijzonder gericht tegen ds. J.W. Felix, hervormd predikant te Heeg (over hem later meer). B. de Groot veronderstelt Pieters als auteur van hoofdstuk 1-3, Van der Werp van hoofdstuk 4 en van hoofdstuk 5 en 6 Kreulen (‘Douwe Johannes van der Werp, 1811-1876. Een Cocksiaan van het eerste uur’, in: *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland* jaargang 3, 17v, zie in het bijzonder 34-35).

34. Pieters e.a., *Apologie*, bijv. 8-9, 87-88.

35. *Ibid.*, bijv. 42v.

36. Geciteerd via Golverdingen, *Kleine geschiedenis*, 35.

Op deze vraag geeft Groen zelf het antwoord: ‘Wij moeten in de Kerk blijven.’ Vervolgens citeert hij A. Monod:

‘Het orthodoxe geloof is, wat men er ook van moge zeggen, het enige geloof van onze Kerk. Dit is een onloochenbaar feit; – de Evangelische leer ligt ten grondslag aan onze Kerk; ze is daarvan de historische, wettige en eigenlijke leer; kortom, ze heeft alle rechtstitels voor zich, terwijl de onrechtzinnigheid en het latitudinarisme geen enkel recht bezitten. Bijgevolg kunnen wij zeggen en zeggen wij: Wij zijn in ons eigen huis; niet wij hebben hier weg te gaan en we gaan slechts weg als we weggejaagd worden.’

Groen vervolgt: ‘Wij moeten er in blijven opdat, zelfs als we worden weggejaagd, we met krijgsmanseer aftrekken doordat we in de nederlaag een werkelijk succes behalen nadat we de eigenlijke kwestie in het volle daglicht gesteld hebben ...’³⁷ Wij moeten in de kerk blijven om er te strijden. Zelfs wanneer de drie formulieren van eenheid zouden worden afgeschaft, moeten we niet weggaan. Want: ‘Met het wegnemen van het teken valt de zaak die erdoor betekend wordt niet weg (...) Ook na de feitelijke terzijdestelling zal men immers gehouden zijn aan de leer.’³⁸

Dat betekent niet dat Groen de kerkelijke belijdenis onderwaardeert. Een belijdenis is onontbeerlijk.³⁹ ‘Ik ben voorstander van formulieren; ik erken dat ze noodig zijn, als geloofsuitdrukking en kenmerk der Gemeente, ter handhaving van eenheid en orde.’⁴⁰ Het gaat Groen niet om een letterlijke binding. Hij pleitte voor een ondubbelzinnige, maar ook onbekrompen omgang met de belijdenis. In het bijzonder ten opzichte van de *Dordtse Leerregels* is dit merkbaar.⁴¹ Ook de kwestie Zaalberg was voor Groen geen reden om alsnog de NHK te verlaten. Dr. J.C. Zaalberg (1828-1885), predikant te 's-Gravenhage, liet zich kennen als een bestrijder van de gereformeerde leer. Openlijk ontkende hij de Drie-eenheid, de Godheid van Christus en de erfschuld.

37. Groen van Prinsterer, *De Anti-Revolutionaire en Confessionele partij in de Nederlands Hervormde Kerk*, 41-42. Groen citeert Ad. Monod, *Pourquoi je demeure dans l'église établie*, 30, 28.

38. *Ibid.*, 42.

39. *Ibid.*, 39.

40. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie*, 121.

41. C. Graafland in: Van der Graaf (eindred.), *Beproefde trouw*, 37; zie voor Groens houding tegenover ‘Dordt’: Groen van Prinsterer, *Anti-Revolutionaire en Confessionele partij*, 45v. en Bakker e.a., *De Afscheiding van 1834*, 160. Zie ook Graafland, *Van Calvijn tot Barth*, 368/9 en 478/9.

Evenmin wilde hij weten van de leer inzake de plaatsvervanging door Christus.⁴²

Groen heeft zich scherp tegen het optreden van Zaalberg verzet, zowel in 1864 als in 1868.⁴³ Het werd de aanleiding tot de stichting van de Confessionele Vereniging in 1864:

‘De Confessionele Vereniging in de Nederlandse Hervormde Kerk werd opgericht in 1864. Op 12 oktober van dat jaar kwamen 69 predikanten, 50 ouderlingen en kerkleden te Utrecht bijeen om een vereniging op te richten “tot verschaffing van hulp en leiding aan gemeenten en personen in de Nederlandse Hervormde Kerk, die om des geloofswil in nood verkeren”. Na een algemene vergadering op 27 april kwam het hoofdbestuur voor de eerste maal bijeen op 30 mei 1865. In deze vergadering werd de naam “Confessionele Vereniging” aangenomen. Als omschrijving werd gegeven: “Ene Confessionele Vereniging is, naar onze mening, een Vereniging, die niet aan de wetenschap en niet aan de consciëntie of het bewustzijn van het individu, maar alleen aan de wettig bestaande belijdenis der Kerk de uitspraak overlaat, wat in de Kerk recht heeft van bestaan of niet.”⁴⁴

De Confessionele Vereniging bepleitte de *juridische* weg tot kerkherstel, met onverzwakte handhaving van de belijdenis. Iemand als Nicolaas Beets (1814-1903)⁴⁵ pleitte echter met anderen voor de *medische* weg: samen zijn we ziek geworden, we moeten ook samen genezen.⁴⁶ Er kan dus niet gezegd worden dat de Confessionele Vereniging *alle* gereformeerde belijders in de NHK vertegenwoordigde.

Hoe groot en principieel Groens bezwaren tegen Zaalberg ook waren, nog steeds was afscheiding voor hem geen optie. ‘Thans meer dan ooit, is afscheiding, in mijn oog, onraadzaam en voorbarig.’ Hij bleef mogelijkheden tot kerkherstel zien. ‘Geen afscheiding thans, nu de onverantwoordelijkheid in het oog valt eener tolerantie, die straks de kerk aan de tolerantie van het radikaal ongelooft prijsgeeft. Afschei-

42. Zie voor Zaalberg *BLNP* 6, 350v; zie ook Rullmann, *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsche Hervormde Kerk der negentiende eeuw*, 103v.

43. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, 277v en Rullmann, *Strijd*, 137v; zie ook Toebes, *Dominees-drama (Dr. J.C. Zaalberg Pz. 1828-1885)*.

44. Deze tekst is ontleend aan de site van de Confessionele Vereniging: www.schriftenbelijden.nl. Zie ook Roeleveld en Wassenaar, *Belijdend onderweg. Confessionele Vereniging 1864-2014*.

45. Zie voor Beets *BLNP* 3, 33-36.

46. Golverdingen, *Kleine geschiedenis*, 46v; Rullmann, *Strijd*, 147v.

ding thans zou, in het groot, de herhaling van de fout zijn, die met mij menigeen in 1834 betreurd heeft.⁴⁷

Groens redenen voor het blijven in de NHK zijn als volgt samen te vatten:

1. De (Nederlandse Hervormde) Kerk is ons eigen huis, wij zijn de wettige bewoners. Men kan dat kerkhuis pas verlaten, wanneer men eruit verdreven wordt.
2. Zelfs wanneer de belijdenis officieel zou worden afgeschaft, blijft de bijbelse leer het fundament van de kerk. De leer van het Evangelie is immers de historische, wettige en eigenlijke grondslag van de kerk.⁴⁸
3. De kwestie van waarheid en dwaling in de kerk is niet alleen juridisch van aard, zij is bovenal een kwestie van ziekte en herstel. 'Als men het lichaam wil reinigen, moet men niet beginnen het uit elkaar te halen.'⁴⁹

De ontwikkeling binnen de afgescheiden kerken riep bij Groen eveneens bezwaar op:

1. De vrijheidsaanvraag van afgescheiden gemeenten maakte het bestaan afhankelijk van de goedkeuring door de overheid.
2. Nadat de Afscheiding het Kerkgenootschap van een deel van de beste krachten beroofd had, heeft men de krachten in allerlei twisten, soms over de meest ijdele spitsvondigheden, verteerd en verspild.⁵⁰

47. Citaten via Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, 284. Het is duidelijk dat men Groen moeilijk – als het gaat om de vrijmaking van de kerk – kan beschouwen als een vrijgemaakte avant la lettre, zoals A. Zijlstra en C. Veenhof dat in 1948 deden. Later zou Veenhof hiervan terugkomen; Klei, *Gereformeerd geheugen*, 410.

48. Groen van Prinsterer, *Het recht der Hervormde gezindheid*, 49: 'Ik wens enige aanmerkingen in het midden te brengen, die ik geleidelijk zal kunnen rangschikken onder de volgende rubrieken:

1. de Formulieren zijn geenszins door de Synode afgeschaft;
2. synodale afschaffing zou in het recht der gemeente op handhaving van het kerkgeloof geen verandering teweeg brengen;
3. het beroep op de Symbolische Schriften, als sprekend bewijs dat, tegenover de veelsoortige wanbegrippen van onze dagen, wat wij belijden, met de belijdenis van de Kerk overeenkomt, geeft een onwaardeerbaar steunpunt ter uitoefening van elke plicht die ons, bepaaldelijk in deze tijd, tot herstel van de Kerk opgelegd is.'

49. Groen van Prinsterer, *Anti-Revolutionaire en Confessionele partij*, 58.

50. Groen van Prinsterer, *Het recht der Hervormde gezindheid*, 136-137; zie ook Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, 251.

2.2.2 I. da Costa

Isaïc da Costa (1798-1860): dichter en Réveilman van joodse afkomst. Onder invloed van Bilderdijk bekeerde hij zich tot het christendom en werd samen met zijn vrouw Hanna en met Abraham Capadose op 20 oktober 1822 gedoopt. Naast de al genoemde bijbellezingen op zondagavond was Da Costa actief betrokken bij diverse kerkelijke aangelegenheden (Kohlbrugge, de Afscheiding en de Groninger richting). In de jaren dertig en veertig maakte Da Costa een ontwikkeling door van contrarevolutionair naar antirevolutionair. Na 1840 heeft Da Costa nog enkele grote tijdzangen geschreven.⁵¹

Om de kerkelijke positie van Da Costa in beeld te brengen, maak ik dankbaar gebruik van de rectorale rede van J. Kamphuis, *Isaïc da Costa en de Afscheiding van 1834*.⁵²

Al is er veel afwijking van haar oorspronkelijke belijdenis en bestemming, toch levert volgens Da Costa die afwijking op zichzelf beschouwd voor de NHK nog niet het kenmerk op van de valse kerk van artikel 29 van de NGB. Herstel is om de volgende redenen nog mogelijk:

- Zowel onder de voorgangers als onder leden zijn er – een groter overblijfsel dan vermoed wordt – die aan de waarheid vasthouden. Er is nog een kern van verzet.
- In tegenstelling tot de RKK in de zestiende eeuw is er nog geen sprake van *onherstelbaar* verval. Daarbij vindt Da Costa de leer van meer belang dan de kerkinrichting.
- Er zal sprake moeten zijn van een wenk van Boven, een kennelijk bewijs, dat je de kerk moet verlaten.⁵³

Bij een ‘wenk van Boven’ denkt Da Costa aan *nieuwe* waarheden. Bij reformatie gaat het niet om *wederkeer*, maar om een *nieuwe* kracht die van Gods Woord uitgaat. De belijdenis is de *vroegere* vastheid van de kerk. De waarheid bewijst zich als waarheid door haar *versheid*.⁵⁴ Er is een periode geweest waarin Da Costa meer toenadering tot de Afscheiding leek te vertonen.⁵⁵ Toch wordt de aanvankelijke afwijzing

51. Zie het lemma *Costa, Isaïc da* in: Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie* I, 387-388. Zie voor Da Costa eveneens *BLNP* 3, 85-88.

52. *Rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat der Theologische Hogeschool van De Gereformeerde Kerken in Nederland op 6 december 1974* (Kamper Bijdragen XIV).

53. Kamphuis, *Da Costa en de Afscheiding*, 11-12.

54. *Ibid.*, 13v; ‘Vanaf deze tijd is “versheid” voor Da Costa een sleutelwoord’; 15.

55. *Ibid.*, 17v.

definitief. Da Costa haakt af op het punt van een formele binding aan de gereformeerde belijdenis, zoals die binnen de kerken van de Scheiding werd gehandhaafd.⁵⁶

Er zit een behoorlijk verschil tussen de manier waarop Da Costa aanvankelijk de gereformeerde belijdenisgeschriften benaderde en zijn uiteindelijke stellingname na de Afscheiding. In zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw* uit 1823⁵⁷ spreekt hij zich positief uit over de kerkelijke belijdenis, inclusief de leer(regels) van Dordrecht uit 1618/1619. Hij spreekt over ‘de ouderwetsche, maar gezegende Christelijke Hervormde Leer, in Holland ten allen tijde zoo wonderdadig gehandhaafd en bewaard.’⁵⁸ En dan gaat het toch om de leer, zoals die te vinden is in ‘de Belijdenis van de Nederlandsche Kerken.’⁵⁹ Hier is sprake van een wending van 180 graden: op jongere leeftijd meende hij de genezing van het bestaande kwaad in kerk, godgeleerdheid en maatschappij grotendeels te mogen zoeken in terugkeer naar de *vroegere* toestand, later echter achtte hij genezing alleen denkbaar in de weg van voortgang naar een *nieuwe*, door God gewilde, bereide en beloofde uitkomst.⁶⁰

Da Costa wil in later tijd nog wel staan voor die bijbelse leer. Maar dan zonder binding aan de belijdenisgeschriften, laat staan dat hij van het opnieuw handhaven ervan het herstel van de kerk verwacht. ‘Wij hebben de belijdenis en Catechismus lief, omdat wij er de taal des Geloofs in vinden, het resultaat van ’t geen in den Bijbel ons duidelijk wierd, maar de wijze waarop de formulieren *naast de Bijbel* gesteld worden (...) kan de onze niet zijn.’⁶¹

In dit opzicht is er dan ook een groot verschil met Groen van Prinsterer. Groen wenste handhaving van de belijdenisgeschriften – ondubbelzinnig, maar ook onbekrompen. Een juridische weg dus, al zagen we eerder dat Groen hier ook denkt in termen van ziekte en genezing: met alleen een juridische aanpak komt men er niet. Da Costa verschilde voor wat de binding aan de belijdenis betreft principieel van mening met Groen: ‘Neen, ik mag, *zoo waarlijk de Heer der Kerk de*

56. Ibid., 25v.

57. Ik gebruikte de heruitgave uit 1923: *Isaïc Da Costa's Bezwaren tegen den geest der eeuw. Na honderd jaren opnieuw uitgegeven door J.C. Rullmann*. Arie L. Molendijk schreef met verwerking van nieuwer onderzoek over dit geschrift de bijdrage: ‘Tegen de tijdgeest. Isaïc da Costa's *Bezwaren* (1823), het Réveil en de Verlichting’, in: Broeyer en Kuiper (red.), *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de 'lange' negentiende eeuw*, 19v.

58. Da Costa, *Bezwaren*, 2.

59. Ibid., 3.

60. Aldus Rullmann, *Strijd*, 29.

61. Geciteerd via Kamphuis, *Da Costa en de Afscheiding*, 27.

tegenwoordige opwekking bestiert, u niet toegeven, dat van de handhaving der Formulieren, zoo als zij daar liggen, het behoud der bestaande kerk afhangt.⁶²

Vandaar ook Da Costa's openlijke kritiek op het 'Adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland', door de 'zeven Haagsche Heeren' (onder wie Groen van Prinsterer) uit februari 1843, waarin gepleit werd voor handhaving van de bijbelse leer.⁶³ In juni 1843 publiceerde Da Costa zijn *Rekenschap van Gevoelens*. Graag had hij met het Adres meegedaan, wanneer het zou zijn gebleven bij een protest tegen de ondermijning van de grondwaarheden van de NHK door de Groninger leer. Maar nu tevens gevraagd werd om handhaving van de formulieren van eenheid, kon hij zijn medewerking niet geven.⁶⁴

Kortom, bij Da Costa laten zich globaal genomen twee hoofdmotieven onderscheiden om niet met de Afscheiding mee te gaan:

1. In de NHK is nog ruimte voor evangeliebelijders, de situatie is nog herstelbaar.
2. Voor vertrek zal een 'wenk van Boven' moeten komen, een nieuwe krachtsopenbaring van Gods Woord. Dat Woord duldt geen belijdenisgeschriften naast zich, waaraan formeel gebonden wordt.

2.3 Samenvattend

Bij het overzien van de motieven om niet mee te gaan met de Afscheiding, blijkt voor gereformeerde belijders in de NHK toch wel het hoofdargument te zijn geweest dat in de NHK ruimte was gebleven voor gereformeerde prediking. Ondanks alle lek en gebrek is de belijdenis nog steeds van kracht. Zelfs wanneer dat niet langer het geval zou zijn, dan nog is vertrek niet direct aan de orde. Dan zal er sprake moeten zijn van dwang of van een bijzondere wenk van boven. Opkomen voor herstel van de kerk is een zaak van erkenning van schuld en van oefening van geduld.

62. Pierson, *Oudere tijdgenooten*, 28. Groen herkende zich niet helemaal in Da Costa's woorden, gezien zijn aantekening bij de geciteerde zin van Da Costa: 'toegeven aan een door mij nooit gedanen eisch!'

63. Zie Rullmann, *Strijd*, 21v; Diepenhorst, *Groen van Prinsterer*, 258v.

64. Zie Rullmann, *ibid.*, 28v.